

PRESENTATIE EUROPESE DAGBOEKEN VAN MAX KOHNSTAMM

* INLEIDING *

11 maart 2008, Nieuwspoort, Den Haag

Dr. Mathieu Segers
Assistant Professor of IR / European Integration
Utrecht University, Faculty of Humanities
Department of History and Art History
Drift 10, Room 1.08
3512 BS Utrecht, The Netherlands
mathieu.segers@let.uu.nl

Ik begin deze inleiding met een citaat.

“Europese integratie betekent niet de oprichting van een nieuw soort grootmacht. Het is een methode om veranderingen tot stand te brengen in Europa en vervolgens in de wereld. Mensen zijn geneigd de Europese integratie te zien als een potentiële 19de eeuwse staat met alle bijgeluiden van ‘macht’ die daarmee verbonden zijn ..., maar ... de Europese integratie is juist opgebouwd om een uitweg te vinden uit de conflicten waartoe die machtsfilosofie heeft geleid. Europese eenheid is geen blauwdruk en ook geen theorie, maar een al op gang zijnd proces om volkeren en staten samen te brengen en om gemeenschappelijk de juiste aanpassingen te vinden aan steeds veranderende omstandigheden”.

Zo vat Max Kohnstamm in zijn woorden het denken van zijn inspirator Jean Monnet samen.

Het project van Europese samenwerking als een uitweg uit de aloude Europese wereld van de *balance of power*. Een uitweg uit een wereld, waarin de gedachten beheerst worden door de logica van het veiligheidsdilemma - volgens welke jouw veiligheid per definitie de onveiligheid van de ander is, jouw leger is een bedreiging voor de ander, jouw raketschild noopt tot tegenzetten van de ander omdat die zich in zijn veiligheid bedreigd voelt. Europese integratie als een uitweg uit een situatie, waarin angst zich voordoet als de betrouwbaarste raadgever.

In een notitie uit 1943, waarin hij zijn gedachten over de naoorlogse Europese constellatie ordende, formuleerde Jean Monnet de revolutie in de Europese betrekkingen die volgens hem nodig was om na de Tweede Wereldoorlog tot stabiliteit te komen op het continent. Op basis van jarenlange ervaring met internationale zaken en transnationale samenwerking betoogde Monnet dat de basisregel volgens welke de internationale politiek sinds 1648 functioneerde – de soevereiniteit van de staat – onontkoombaar een catastrofale dynamiek van angst in zich droeg. De staatssoevereiniteit moest daarom een tegenwicht krijgen dat verankerd was in gemeenschappelijkheid in plaats van nationalisme. De revolutie in de Europese betrekkingen die Monnet wilde ontketenen behelsde een bovenstatelijk multilateralisme, dat zich zou moeten verduurzamen in supranationale instituties.

Maar vergis u niet! Monnet waakte voor luchtfietseriej. Zijn revolutie moest een revolutie van de werkelijkheid zijn: geloofwaardigheid op basis van concrete actie en daadwerkelijke resultaten. Het ging Monnet derhalve niet om het van de kaart vegen van het klassieke ‘Europa van de Staten’, maar om een radicale verandering van de context waarbinnen het

statelijke gedrag in Europa van oudsher vorm kreeg. Die context moest geënt worden op de macht van de gemeenschappelijkheid in plaats van op wederzijdse angst.

*

Toen de Franse minister van Buitenlandse Zaken Robert Schuman in mei 1950 bereid bleek zijn politieke ziel en zaligheid te verbinden aan de plannen van Jean Monnet was het zover. Het historische moment werd ten volle benut voor de lancering van een revolutionair plan: bovenstatelijke West-Europese samenwerking op het terrein van Kolen en Staal waarbinnen de Bondsrepubliek Duitsland – vijf jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog - als gelijkwaardige partner opgenomen zou worden.

Toen Max Kohnstamm het nieuws van het Schumanplan hoorde, stond voor hem vast dat hij er alles aan zou doen deel uit te maken van de ophanden zijnde verdragsonderhandelingen. Dat lukte: Kohnstamm – op dat moment hoofd van het bureau Duitsland op Buitenlandse Zaken - werd vice-voorzitter van de Nederlandse delegatie die naar Parijs reisde voor de onderhandelingen over de Europese Gemeenschap voor Kolen Staal.

En Kohnstamm werd niet teleurgesteld. In de heldere argumentaties van Monnet, die de onderhandelingen presideerde, beluisterde Kohnstamm het samenhangende actieprogramma waarmee de grote Europese vraagstukken van de naoorlogse periode ter hand genomen konden worden. Monnet bleek een geestverwant die langs dezelfde lijnen dacht als hijzelf, en bovendien in staat was dat denken te koppelen aan concreet beleid en daadwerkelijke actie.

Kohnstamm begreep dan ook direct dat wat Monnet nastreefde niet tot kolen en staal beperkt was. Het ging om een hoger doel: een uitweg uit het dwingende mechanisme van het machtsevenwicht. Bovendien behelsde Monnets program een ongekeerde opening in de richting van Duitsland. Een opening die Kohnstamm ondanks en dankzij zijn bittere oorlogservaringen ook zocht.

Vanaf die succesvolle onderhandelingen over het Schumanplan, zou Kohnstamm zijn hele leven trouw blijven aan de missie van Jean Monnet. In 1952 besloot hij vol overtuiging, op suggestie van Monnet, secretaris te worden van de Hoge Autoriteit van de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal te Luxemburg. Dat was het begin van een groot Europees avontuur. Kohnstamm verkoos daarmee niet alleen een erg on-Nederlandse weg, schouder-aan-schouder met een Fransoos - die weg met Monnet leidde hem ook naar de politieke kraamkamer van een historisch experiment zonder precedent: het naoorlogse proces van Europese integratie. Vanaf 1952, als de eerste secretaris van de Hoge Autoriteit van de EGKS in Luxemburg. Daarna – vanaf de zomer van 1956 – als rechterhand van Jean Monnet bij diens *Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa*.

In zijn Europese Dagboeken doet Max Kohnstamm uitgebreid en gedetailleerd verslag van zijn avontuur.

*

De dagboeken bieden een unieke inkijk in het Europese integratieproces van de jaren '50 en de totstandkoming van de Verdragen van Rome, die de basis vormen van de EU zoals we die vandaag de dag kennen.

Enige weken geleden merkte professor Daalder op dat Kohnstamms schrijfels en geschriften een goudmijn vormen voor onderzoek. Die opmerking gaat met zekerheid op voor de Europese dagboeken. In het bijzonder voor de geschiedschrijving van de onderhandelingen over de Verdragen van Rome zijn die dagboeken, zoals ze vandaag gepresenteerd worden, op vele punten van grote waarde.

De Britse historicus - en chroniqueur van de Europese Raad -, Peter Ludlow, merkte onlangs nog op dat de geschiedenis van de Verdragen van Rome haar historicus, vijftig jaar na dato, nog steeds niet gevonden heeft. En ik geloof dat hij gelijk heeft. Hoewel er een enorme hoeveelheid literatuur over het onderwerp bestaat, is de samenstelling en inhoud daarvan eigenlijk toch wel curieus te noemen. Curieus is vooral de al jarenlang durende historiografische dominantie van twee Angelsaksische auteurs: een Britse economische historicus, met wel erg weinig oog voor de diplomatieke geschiedenis, en een Amerikaanse politicoloog die elementaire sociaal-wetenschappelijke wetten aan zijn laars lapt om de geschiedenis zo te plooiën dat ze naadloos aansluit op zijn theoretische *sweeping statements*. Maar daarmee zal ik u vandaag niet verder vermoeien.

Daarnaast ontkomt ook de geschiedschrijving van de Verdragen van Rome niet aan een algemeen gebrek dat het onderzoek naar de naoorlogse Europese integratie kenmerkt: de verkokering van het historische verhaal langs de veelal voorspelbare lijnen van de nationale archieven, nationale mythes en hagiografische plechtankers - of het nu Paul-Henri Spaak, Christian Pineau, Alcide De Gasperi of Konrad Adenauer betreft.

De kracht van de nationale logica blijkt te vaak onweerstaanbaar: Duitsers schrijven de Duitse geschiedenis van de Verdragen van Rome, Belgen de Belgische, Italianen de Italiaanse, Fransen de Franse en uiteindelijk ontdekken ook de Nederlanders hun eigen held in Johan Willem Beyen.

*

De afgelopen 6 jaar heb ik mij bezig gehouden met het bestuderen van de onderhandelingen over de Verdragen van Rome. Op basis van mijn bevindingen kan ik in ieder geval de aangehaalde stelling van Ludlow onderschrijven: de Verdragen hebben hun historicus nog niet gevonden. De belangrijkste redenen daarvoor heb ik zojuist genoemd.

De geschiedschrijvers van de Verdragen van Rome zijn veelal in een klassieke val getrapt, die de Italiaanse filosoof en schrijver, Emilio Gadda, zo treffend heeft omschreven. Over geschiedenissen die zich afspelen in Rome schreef Gadda het volgende: “Schijnbaar, ja, was er één motief. Eén hoofdmotief. In werkelijkheid echter was een geschiedenis het resultaat van een hele waaier van motieven die daaromheen wervelden en op den duur de dolgedraaide wereldgrond fijnmaalden”. De historici van de Verdragen van Rome zijn mogelijk regelmatig in de ban geraakt van dat ene schijnbare motief. En daardoor – en daar gaat het hier om! – al te vaak niet toegekomen aan de basale arbeid.

Gadda’s rechercheur Ingravallo – een meester in het oplossen van Romeinse mysteries – geeft een heldere samenvatting van wat die basale arbeid inhoudt: “het uitmesten van de varkensstal”.

Maar het is een illusie om van een historicus de doortastendheid van rechercheur Ingravallo te verwachten. Zonder puur geluk kan onderzoek in de archieven nu eenmaal niet meer zijn dan de louterende exercitie om langs de vertrouwde lijnen de geschiedenis te herschrijven.

*

Na enkele jaren van onderzoek, waarin ik nauwgezet de dominante Angelsaksische theses testte, stuitte ik in de Archieven van de Europese Unie in Florence bij toeval op een onooglijke transcriptie van een Nederlandstalig Dagboek dat speelde in de periode van de onderhandelingen over de Verdragen van Rome. Het bleek te gaan om een gedeelte van de Dagboeken van Max Kohnstamm en hoewel de kwaliteit van het getranscribeerde Nederlands de onooglijkheid van de stukken nog overtrof, besloot ik kopieën te laten maken om in de lange en warme Florentijnse avonden, na al het Frans, wat ontspanning te kunnen zoeken in Nederlandse teksten.

Het ging mij louter om wat verstrooiing. Mijn wetenschappelijke verwachtingen van de dagboektekst waren nihil. Kohnstamm leek mij een randfiguur in de verdragsonderhandelingen. Mijn kennis ging niet verder dan dat Kohnstamm behoorde tot de groep van naïeve federalisten. Geheel volgens de dominante opvattingen in de historiografie was ik van mening dat zij uiteindelijk toch vooral utopisten waren gebleken, niet in staat daadwerkelijk invloed uit te oefenen op de machtspolitieke besluitvorming in de regeringscentra.

Vrijwel vanaf het eerste moment waarop ik het getranscribeerde Dagboek las opende zich echter een parallel universum, naast de intergouvernementele wereld van de onderhandelingen

die was opgerezen uit de officiële archiefstukken. Dat parallelle universum bleek bovenal transnationaal. In de Dagboeken bracht Kohnstamm allerlei zaken als vanzelfsprekend met elkaar in verband die in mijn beeld van de geschiedenis tot dan toe niets met elkaar te maken hadden gehad. Een aantal prangende vraagstukken in mijn onderzoek kon ik vrijwel meteen oplossen door aan de hand van Kohnstamms dagboek aantekeningen bekende archiefstukken in een ander licht te plaatsen en nieuwe betekenis te geven door ze te combineren met nooit-gedachte pendants.

Spoedig werden de Europese dagboeken van Kohnstamm een ankerpunt in mijn onderzoek. Iedere herlezing opende nieuwe en onbekende lagen in de geschiedenis van de totstandkoming van de Verdragen van Rome – stukjes bleven op hun plaats vallen. Met de Dagboeken bij de hand lukte het, kortom, om achter de dominante waarheden van het enkelvoudige motief te geraken en zicht te krijgen op de waaier van motieven die daaromheen wervelden.

Kohnstamm bleek in de jaren 1956-57 een centrale rol te spelen in een transnationaal netwerk.

In dat netwerk werd op een ongekend open wijze gecommuniceerd door onder andere:

- De Franse premier Guy Mollet en zijn vertrouwelingen,
- sleutelfiguren in het buitenlandse beleid van de Bondsrepubliek Duitsland,
- personen op het hoogste niveau van het *State Department* in Washington,
- En natuurlijk Jean Monnet en diens naaste medewerkers bij het *Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa* – de motor van het netwerk.

Via dat netwerk werden invloedrijke strategieën uitgewerkt die politieke feiten tot stand brachten in de verdragsonderhandelingen. En dit alles geheel buiten de procedures van

nationale standpuntbepaling en de ministerraden van de onderhandelende regeringen om! Geen wonder dat het historici niet of nauwelijks gelukt was deze stal uit te mesten! Via de nationale archieven was het immers vrijwel onmogelijk de toegang tot dit aangebouwde schuurtje te vinden. Toch was het juist hier, waar in velerlei opzicht het zenuwcentrum van de verdragsonderhandelingen gevestigd was.

In de acties vanuit dit transnationale netwerk lagen verklaringen besloten voor de vele – soms onnavolgbare – wendingen in het onderhandelingsproces.

*

Bij lezing van de Europese Dagboeken van Max Kohnstamm wordt uit eerste hand duidelijk hoe het Monnet en Kohnstamm lukte het Europese integratieproces levend te houden en belangrijk bij te dragen aan het welslagen van de moeizame *relance européenne*: van de Resolutie van Messina in juni 1955 tot de ondertekening van de Verdragen van Rome in maart 1957. Dit allemaal met behulp van creatief denkwerk en vaak uiterst realistisch politiek pragmatisme met als doel een revolutionaire verandering van de context van de Europese betrekkingen in de richting van gemeenschappelijkheid.

Daarbij bleek dus allerminst sprake van utopische naïviteit ..., wel van een ideaal.

Het is een meeslepend verhaal dat vol emotie en met eruditie verteld wordt vanuit Kohnstamms zeer persoonlijke verbondenheid aan dat Europese ideaal. Het is ook een verhaal vol vertwijfeling en horten en stoten, dat zich afspeelt tegen een achtergrond van een zeer gespannen internationale situatie:

- de almaar verder escalerende Suezcrisis,
- de bloedige onderdrukking van de Hongaarse opstand door het Rode Leger,
- de Franse oorlog in Algerije,
- nucleaire wapenwedloop,
- en de Sovjet-Russische dreiging van een kernaanval op West-Europa.

*

Tegen die achtergrond van Koude Oorlog en het onherroepelijke verval der Europese imperia, voert Kohnstamm vanaf de zomer 1956 een koortsachtige lobby in de Bondsrepubliek Duitsland. Als een soort speciale gezant namens Monnets *Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa* stelt Kohnstamm alles in het werk om de Duitse bondskanselier Konrad Adenauer in het spoor van de *relance européenne* te krijgen - en te bewegen tot de noodzakelijk geachte vergaande West-Duitse concessies ten opzichte van Frankrijk. Daarmee zou de economisch, als politiek, even krakkemikkige Franse Vierde Republiek overgehaald kunnen worden tot een hernieuwde verplichting aan de Europese eenheid - en zo geholpen kunnen worden bij de verwerking van de dramatische dood van de Europese Defensie Gemeenschap in het Franse parlement in augustus 1954.

Voor Monnet en Kohnstamm was het duidelijk dat de sleutel tot een succesvol resultaat van de verdragsonderhandelingen gezocht moest worden in Bonn. Het Bonn van de jaren '50, waar, volgens John Le Carré, “de Rijnlandse mist politiek en bureaucratie oversluisde als een adem op een spiegel”.

Onvoorwaardelijke West-Duitse steun was dus onontbeerlijk voor een verduurzaming van het nog zo fragiele Europese initiatief. Maar juist in Bonn ging het tweede kabinet-Adenauer rollebollend over straat als het ging om de uitvoering van de Resolutie van Messina. Aangevoerd door de politieke zwaargewichten Ludwig Erhard en Franz-Jozef Strauss was een meerderheid van de West-Duitse vakministers fel gekant tegen de uitwerking van de Resolutie van Messina binnen de bovenstatelijke kaders van het 'Europa van de Zes'. Die kaders ervoeren zij als dirigistisch, bureaucratisch en disproportioneel ten bate van het oplappen van de Franse economische *malheur*.

Kohnstamms missie in Bonn was derhalve verre van eenvoudig. En dat in een tijd van diepgevoelde Europese onzekerheid.

In de zoektocht naar houvast, vertegenwoordigde de Europese integratie binnen het kader van 'de Zes' slechts één van de alternatieven, naast bijvoorbeeld het aloude bilateralisme en de veel vrijblijvendere samenwerking in het kader van de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES), waarmee de Britten de Duitsers trachtten te verleiden. In het bijzonder waar het ging om nucleaire samenwerking, vertegenwoordigden deze opties vanuit de diverse nationale perspectieven even zovele opportunistische verlokkingen. Veel confronterender dan we ons nu waarschijnlijk nog kunnen voorstellen leek er allerminst sprake van padafhankelijkheid na de oprichting van de EGKS.

In dat licht waren de Verdragen van Rome inderdaad niets minder dan een waagstuk met grote risico's, zoals Konrad Adenauer kort na de beslissende onderhandelingen aan journalisten uitlegde als toelichting bij een zoveelste ronde van vergaande West-Duitse concessies. De bondskanselier had intussen in deze mate in zijn historische rol kunnen

groeien door toedoen van de genoemde lobby vanuit Monnets Actiecomité die uiterst succesvol was. Kernelement in die lobby was het naar voren schuiven van de West-Duitse vice-voorzitter van de Hoge Autoriteit Franz Etzel als de boodschapper die Adenauer in beweging moest krijgen ten bate van de *relance européenne*.

Dat de zaken uiteindelijk ook precies volgens plan uitpaktten, was voor een belangrijk deel de verdienste van Kohnstamms rol achter de schermen in Bonn - in voortdurend contact met het *Elysée* en uiteraard Jean Monnet.

*

Het is allemaal na te lezen in de Europese Dagboeken van Max Kohnstamm die vandaag gepresenteerd worden. Een unieke Nederlandstalige bron van Europese allure die een dieper inzicht verschaft in het proces van Europese integratie.

De Dagboeken, ook dat kan gezegd worden, vertegenwoordigen bovendien een opmerkelijke actualiteitswaarde. In zijn dagboeken weet Kohnstamm zich voortdurend geconfronteerd met vraagstukken die ook vandaag de Europese politiek in de greep houden. Om er enkele te noemen die prominent aan de orde komen in de dagboeken:

- het netelige vraagstuk van de Europese energie-afhankelijkheid,
- de omgang met energieschaarste,
- kernenergie én de geopolitieke implicaties van het militaire gebruik daarvan door anderen dan de supermogendheden,
- transatlantische spanningen - onder andere als gevolg van ontwikkelingen in het Midden-Oosten -,

- provincialisme, defensieve reflexen en verlammende introspectie en nostalgie in West-Europa,
- Russisch spierballenrollen
- En, *last but not least*, een ratificatiedrama met betrekking tot een Europees verdrag.

Kohnstamm had al deze kwesties al in de jaren '50 bij de kop of kreeg er nadrukkelijk mee te maken. Zo bezien reikt het belang van de publicatie Kohnstamms Europese Dagboeken nog verder dan hun waardevolle betekenis voor de geschiedschrijving van de Europese integratie.

Dankwoord:

De publicatie van deze rijke primaire bron was nooit tot stand gekomen zonder de steun van een aantal personen en partijen. Zo kon dit on-Nederlandse project zich van meet af aan verheugen in de best denkbare zaakwaarnemer: Lily Sprangers, voormalig zakelijk directeur van het Duitsland Instituut Amsterdam en thans directeur van het Turkije-Instituut hier in Den Haag. Ook professor Albert Kersten heeft vanaf het begin onmisbare steun verleend aan het project en was altijd toegankelijk voor deskundig advies.

Zonder de financiële steun en begeleiding vanuit het Duitsland Instituut Amsterdam en het ministerie van Buitenlandse Zaken was het boek er nooit gekomen. Professor Ton Nijhuis, Annabelle Arntz en Monika Fermé van het DIA en Bert van der Zwan van de *Historische Eenheid* van het ministerie van Buitenlandse Zaken zijn de dragende krachten van die stevige inhoudelijke en organisatorische basis. De Dagboeken van Max Kohnstamm verschijnen als derde deel in de reeks van memoires en egodocumenten die de *Historische Eenheid* van het ministerie van Buitenlandse Zaken drie jaar geleden startte.

Uitgeverij Boom was een andere onmisbare partij. De bezorger is Aranka van der Borgh en Geert van der Meulen veel dank verschuldigd voor de nauwgezette en professionele begeleiding van het publicatieproces dat geleid heeft tot een erg mooie uitgave.

Mijn werkgever, het Instituut Geschiedenis van Universiteit Utrecht, ben ik dank verschuldigd voor de tijd die mij gegund is om aan dit boek te kunnen werken.

Het is een grote eer de bezorger te mogen zijn van de Europese Dagboeken van Max Kohnstamm. Ik heb de bezorging ervaren als een zeer waardevol geschenk van inspiratie. Daarvoor en voor uw openheid en wijsheid blijf ik u, Max Kohnstamm, altijd dankbaar.

Dank U Wel!